

‘BYZANS EFTER BYZANS’

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS HÅNDSKRIFTSAMLING

AF

BJARNE SCHARTAU

‘Byzance après Byzance’ er den verdensberømte historiker Nicolae Iorga’s (1871–1940) betegnelse for den byzantinske, græsk-orthodoxe kulturs *Nachleben* på Balkan, i Østeuropa og Levanten, i århundrederne fra Konstantinopels fald i 1453 frem til den begyndende opløsning af det Osmaniske imperium. Omkring 1830 blev den nygræske nationalstat oprettet, og andre frihedsrørelser førte efterhånden til dannelsen af en række nationalstater indenfor det gamle tyrkiske magtområde – heriblandt Iorgas eget fædreland, Rumænien.¹⁾

Det er klart, at de fleste endnu synlige vidnesbyrd om denne efterbyzantinske kultur, som på mangfoldige måder er lyslevende den dag idag, måske først og fremmest i Grækenland, det byzantinske riges mere eller mindre direkte arvtager, men bestemt også i f.eks. Jugoslavien, Bulgarien og Rumænien, skal søges i de pågældende landes egne kulturmindesmærker og samlinger: bygningsværker, museumsgenstande og sidst, men ikke mindst, håndskrifter og trykte bøger i national-, universitets-, akademi- og klosterbiblioteker. En hel del materiale – ikoner, kunsthåndværk og især håndskrifter og tryk – har dog i tidens løb på forskellig vis fra oprindelseslandene fundet vej til Vesten, indbefattet Amerikas Forenede Stater. Også her i Danmark findes en række ingenlunde uinteressante håndskrifter, som på forskellig vis repræsenterer „Byzans efter Byzans“. I det følgende skal jeg gøre læserne bekendt med størstedelen af Det kongelige Biblioteks andel af disse håndskrifter.²⁾

At disse håndskrifter stort set er forblevet upåagtet, skønt i hvert fald et par af dem har stor teologisk og kulturhistorisk interesse, skyldes hovedsagelig mangelfuld katalogisering, beskrivelse og publicering af dem. Jeg er stødt på håndskrifterne under mit arbejde med en beskri-

vende katalog over Kgl. Bibl.s græske håndskriftbestand og har naturligvis på trods af deres beskedne alder sammenlignet med bibliotekets mere velkendte klenodier indenfor kategorien „ældre græske håndskrifter“ (ca. 900–16.årh.) fundet det rigtigt at beskrive dem på lige fod med det øvrige materiale. Dette har medført, at flere af beskrivelserne netop af sådanne yngre håndskrifter er blevet betydeligt mere omfangsrige end beskrivelserne af f.eks. nogle af de gamle pergamenthåndskrifter fra egentlig byzantinsk tid. Grundene hertil er flere. For det første er en del af de gamle håndskrifter allerede særdeles velkendte og gennemstuderede af internationale og hjemlige eksperter – f.eks. Gl. kgl. S. 6, 2°, et bind af en byzantinsk kommenteret „de luxe udgave“ af Det gamle Testamente fra 10/11.årh., eller det fornemme illuminerede pragtmænaion Gl. kgl. S. 167, 2° (11/12. årh.), der rummer levnedsskrivelser af de helgener, der fejres fra 16. til og med 30. nov. af det græske kirkeår³) – for nu blot at nævne et par af de allermest kendte. Og for det andet er der som bekendt intet grundlag for den opfattelse, at interessen og venerationen for en codex behøver at være ligefrem proportional med dens alder.

Dertil kommer at der i Kgl. Bibl.s håndskriftsamling, som i alle andre rimeligt omfangsrige og repræsentative samlinger af græske håndskrifter, findes adskillige eksempler på „dusinhåndskrifter“ fra f.eks. 14. årh. Såsom evangeliaret Gl. kgl. S. 1323, 4° fra år 1314,⁴) hvis mest iøjnefaldende interesse just består i, at det er *dateret og subskriberet* (dvs. forsynet med skriverens underskrift), hvilket kun gælder en relativt beskedent del af de bevarede græske håndskrifter fra denne tid. Et håndskrift af denne type er der ingen grund til behandle særlig udførligt i en moderne katalog, især da den navngivne skriver, *præstemunken Philotheos*, repræsenterer en skrifttype, som næsten kan betegnes som datidens svar på bogtryk; altså stort set blottet for individuelle træk af enhver art.

Nu kunne man måske hævde, at de efterbyzantinske håndskrifter i Kgl. Bibl.s samlinger i realiteten også blot er „dusinhåndskrifter“, som man kan finde hundrede- eller endog tusindvis af i græske, slaviske og rumænske biblioteker, men dels stemmer dette i mindst et par tilfælde helt sikkert ikke, dels håber jeg i det følgende at kunne vise, at der under alle omstændigheder er lidt mere stof i 'mine' håndskrifter end f. eks. i *Philotheos'* (iøvrigt nydelige) evangeliebog.

Men nu til selve håndskrifterne.

Fabr. 52, 4° har i lighed med de øvrige håndskrifter, der stammer fra Johann Albert Fabricius' Samling, siden 1770 været i Københavns Universitets Biblioteks besiddelse. Som bekendt betyder dette, at hånd-

skrifterne fra 1938 befinder sig i Kgl. Bibl.s håndskriftafdeling.⁵⁾ Det lille og af udseende ret beskedne håndskrift er i virkeligheden et enestående stykke. Det rummer den moldovallachiske fyrste, den lærde Ioannes Nikolaos Maurokordatos' sekretær *Demetrios Prokopios Pamperes Moschopolites'* kortfattede, men yderst oplysende skrift om „De græske lærde“ i forrige, d.v.s. 17., og vort eget, d.v.s. 18. årh., frem til affattelsesåret 1721, som skriftet selv angiver. Den lille traktat er blevet til i Bukarest på direkte skriftlig „bestilling“ fra Fabricius til forfatteren, og den lærde hamburger trykte det i bind XI af sit *Bibliotheca Graeca*, som udkom i 1722. Denne udgave blev sidenhen optrykt af Sathas i bind III af hans græske middelalderbibliotek, udsendt i Venedig i 1872.⁶⁾ Sathas har altså ikke set originalhåndskriftet, der siden 1770 har henligget gemt og upåagtet i København. Efter al sandsynlighed har Demetrios Prokopios selv besørget den nydelige og meget klare renskrift, der umuligt kan have voldt Fabricius nogensomhelst læseproblemer. Og uanset om Prokopios så skulle have ladet en amanuensis (som en fyrsteseekretær vel nok har kunnet tillade sig at holde) foretage renskriften eller den er hans egen, har Fabr. 52, 4° naturligvis status som *forfatterautograf*.

Ialt 99 navngivne lærde mænd kortbiograferes her i en leksikonartikelagtig stil, som dog på sine steder bestemt hverken er blottet for bid eller vid. Således hedder det om den bekendte teologiske kompilator *Dositheos fra Peloponnes, patriark af Jerusalem:*⁷⁾ „Af de forskellige bøger, som i hans redaktion blev udgivet på tryk vedrørende den østlige og den vestlige kirkes uoverensstemmelser, vil det blive klart, af hvilken kvalitet manden var: I det græske sprog var han såre overfladisk og havde kun smagt på det med spidsen af en finger, således som han selv frimodigt indrømmede, men i det latinske [sprog] var han ganske og aldeles ukyndig“. Altså en slags omvendning af det Shakespearske „small Latin and less Greek!“ Her over for hedder det om *Palases Byzantios, megas skeuophylax* (ordret „Stor-bevarer af de hellige kar“ en i princippet uoversættelig titel) ved Den store Kirke (patriarkatskirken) i Konstantinopel: „Skrifter har han ikke efterladt sig, da han var en elsker af tavshed; men hans tavshed er at foretrække frem for mange skrifter“.

Skriftets mest omfattende afsnit (det fylder en side hos Sathas) omhandler ikke overraskende først *Ioannes Nikolaos Maurokordatos* (1680–1730), som bl.a. karakteriseres i følgende uforbeholdne vendinger, der ikke virker som ren smiger: „En viis mand, genial, af overmåde frugtbar intelligens, med dyb indsigt i filosofiens inderste væsen, i stilistisk henseende en imitator af de gamle og i særdeleshed en elsker af Platon...“.

Den svenske neohellenist Börje Knös giver følgende karakteristik af

Demetrios Prokopios' arbejde: „Les biographies de Prokopios donnent beaucoup de détails précieux sur les auteurs grecs de l'époque et sur leurs oeuvres, qui souvent se trouvaient alors en manuscrit, et l'auteur paraît assez objectif.“⁸) Der er bestemt grund til at glæde sig over at denne interessante autograf befinder sig på dansk grund.

I 1865 skænkede Collegial-Assessor Baron Bernard de Zimmermann fra St. Petersborg Kgl. Bibl. 16 håndskrifter,⁹) deriblandt *Ny kgl. S. 212b*, 4°, en græsk-latinsk studieautograf af den berømte tyske humanist (nationalist, fantast m.v.) abbed Johannes Trithemius skrevet i 1496 og sandsynligvis bevaret i sin oprindelige, meget smukke, indbinding.¹⁰) Et andet af disse Zimmermann-håndskrifter *Ny kgl. S. 212d*, 4°, er på sin vis mindst lige så interessant som Fabr. 52, 4°. Det er omtalt yderst kortfattet (og delvis vildledende) af Ada Adler i hendes *Catalogue supplémentaire*.¹¹) Det drejer sig om et blandingshåndskrift af overvejende teologisk indhold, som dog også rummer klassikertekster til undervisningsbrug (Isokrates, Lukian samt en enkelt stump af en Plutarchtekst). Interessen samler sig dog om håndskriftets indhold af græske prædikener og andre theologica, skrevet dels i en enkel kirkegræsk stil med nygræske sprogelementer, dels (i et enkelt tilfælde) på nygræsk folkesprog.

De egentlige prædikener er følgende: „Om undere ved Gudsmoderikonen i Kazan“; en prædiken over „Det ene fornødne“ (Luk. 10,42), til den gudbenådede Gudfødterskes indgang i det allerhelligste; en prædiken til anden søndag i Fasten; en prædiken til anden uge af den store Faste (i to sprogligt forskellige versioner); en prædiken til fjerde søndag i Fasten; en prædiken til Kristi Opstandelse; en prædiken til Kristi Himmelfart; en prædiken til Forklarelsen på bjerget; en udlægning af Magnificat (Luk. 1,46–55) og endelig en prædiken over Genesis 2,8. Foruden prædikenerne rummer *Ny kgl. S. 212d*, 4° af teologisk stof bl.a. en samling argumenter imod Calvinister og Lutheranere. Mod håndskriftets slutning finder vi en større samling modelbreve, angiveligt skrevet som stileøvelser „af eleverne“, og efter disse afskrift af 4 autentiske breve, alle dateret 1710 og stilet til en verdslig og tre gejstlige dignitarere i Novgorod.

Prædikenerne, det antireformerte „rustkammer“ og de 4 breve fra 1710 skyldes de to lærde og højtbegavede, hovedsagelig i Italien uddannede, brødre *Joannes / Ioannikios* (1633 el. 1635–1717) og *Spyridon / Sophronios* (1652–1730) *Lichudes fra Kefallonia*,¹²) som på dette tidspunkt havde levet 25 år i Rusland. 1685–94 boede de det meste af tiden i Moskva, hvor de bl. a. underviste i græsk, latin, retorik, logik, fysik og

italiensk ved det slavisk-græske „akademi“, dengang i realiteten zarrigets eneste højere læreanstalt. I 1688–91 opholdt Sophronios sig for sidste gang i Vesten, nærmere bestemt Venedig. I striden mellem den „vestlige“, katolsk inspirerede og den „østlige“, traditionelt orthodoxe, nadverlære hørte brødrene Lichudes til de ihærdigste fortalere for den orthodoxe opfattelse, ifølge hvilken epiklesen (nedkaldelsesbønnen, hvori præsten anråber Gud Fader om at sende sin Helligånd ned over brødet og vinen og dermed forvandle disse til Kristi legeme og blod) udgør mysteriets højdepunkt, mens den vestlige opfattelse er, at forvandlingen finder sted i det øjeblik, præsten udtaler ordene „Tag dette og spis alle deraf. Dette er mit legeme ...“ o.s.v. Synoden i Moskva 1691 fordømte de vestligt inspirerede teorier, herunder nadveropfattelsen.

Kontroverser med deres indflydelsesrige græske kollega Chrysanthos Notaras og dennes protektor Dositheos (jfr. ovenfor om Fabr. 52, 4°) førte til brødrenes afskedigelse og mangeårige forvisning, først til klosteret Novospaskij og senere til Ipatiev (Hypatios)-klosteret i gouvernementet Kostroma, ca. 300 km nordøst for Moskva. Under forvisningen beskæftigede brødrene Lichudes sig altovervejende med lærde studier, der udmøntedes i et omfattende forfatterskab. Forvisningen havde iøvrigt ikke karakter af fængsling, men er ligefuldt blevet følt som hård og uretfærdig af dem begge. Fra 1706 befandt brødrene Lichudes sig under protektion af metropolit Iob af Novgorod, der opnåede zarens tilladelse til at benytte dem som skoleledere. På deres initiativ oprettedes indenfor kort tid ikke færre end 14 græske skoler i gouvernementet.

Men Iob beskæftigede dem også som agenter for sin øvrige intellektuelle virksomhed. Sophronios blev således sendt til Moskva for at indkøbe typer til trykning af bøger. Her gjorde han imidlertid bekendtskab med metropoliten af Kazan, som udnævnte ham til lærer ved „Skolen for græsk sprog“ i episkopatets annexkloster i nærheden af Moskva. Joannikios fik for sit vedkommende først tilladelse til at vende tilbage til Moskva i 1716, året før sin død. Den godt 80-årige afsluttede her sin videnskabelige karriere ved sammen med sin bror at deltage i arbejdet med revisionen af den slaviske bibeloversættelse. Sophronios blev omkring samme tid atter tilknyttet „akademiet“ i Moskva, hvor han forblev til 1722. Fra 1723 eller -24 var han hegumen (abbed) for klosteret Solotsin i gouvernementet Rjazan, et par hundrede km sydøst for Moskva. Han kom på et tidspunkt i forslag som kandidat til episkopatet, men nåede ikke at blive valgt inden sin død i juni 1730.

De 4 1710-breve i Ny kgl. S. 212d, 4°, er bønsskrivelser, naturligvis vel indpakket i datidens svulstige og patetiske stil. Og det er på sin vis lidt

trist at forestille sig de to græske lærdes problemer bl.a. med den ældste brors „folkepension“ efter en menneskealders fortjenstfuldt virke i det orthodoxe, men alligevel fremmede „Moscovia“; også selv om man andetstedsfra ved, at problemerne blev løst. Og dette ikke mindst, når man betænker, at brødrene Lichudes bestemt ikke er et vilkårligt par i russisk kirkehistorie, men to af de vigtigste fornyere af den orthodoxe prædiken i Rusland, som igennem deres skrifter og endnu mere deres talrige elevs elevs elever ned igennem generationerne har øvet afgørende indflydelse på homiletiken næsten helt frem til vore dage. Mens de forudgående generationer af russiske prædikanter havde udviklet en svulstig, ordgydende, „barocciserende“ stil, hvor den retoriske form ikke sjældent tog overhånd på det iøvrigt ganske skolastiske indholds bekostning, var den nye stil mere nøgtern og prægnant, med langt større vægt på skriftudlægningen, uden at man derfor kan betegne den som uretorisk. At brødrene Lichudes med deres glimrende vestlige dannelse i så høj grad dyrkede just prædikenen i deres pædagogiske arbejde, bidrog til at tilføre russisk teologi nye dimensioner såvel i bredden som i dybden.

Ifølge en notits på bl. 1r er Ny kgl. S. 212d, 4° skrevet af en vis Vassilij Michajlovič (familienavnet angives ikke!), mens han var elev og sidenhen underviser i brødrene Lichudes' græske skole i Novgorod.¹³⁾ Notitsen skyldes hans søn, som ikke meddeler sit eget navn. På trods af visse variationer i skriftbilledet, såvel i de græske, som i de ikke særligt omfattende slaviske afsnit, kan der næppe herske tvivl om, at én og samme skriver har ansvar for hele håndskriftet. Vassilij Michajlovič skriver en tidstypisk græsk halvkursiv uden egentlige individuelle træk, der i og for sig sagtens kunne være skrevet af en ung græker, men som vel nok snarere leder tanken hen på en dygtig, ikke græskfødt, student. Såvel skriften som den gennemgående gode, omend ikke fejlfri ortografi og accentuering er et vidnesbyrd om græskundervisningens ganske høje stadi i Rusland under brødrene Lichudes. Som allerede antydnet har håndskriftet også en beskeden interesse for slavister, eftersom enkelte af teksterne er forsynet med kirkeslavisk/gammelnorsk paralleloversættelse.¹⁴⁾

Ny kgl. S. 285β, 4°, (indleveret til Kgl. Bibl. i 1919 uden oplysninger om proveniens) er, både af palæografisk-kodikologiske og andre grunde, vanskeligt at datere blot nogenlunde præcist. En overskrift (bl. 1r), som klart indicerer, at håndskriftet må være yngre end ca. 1760, er nemlig tilføjet af en anden og formodentlig senere hånd end den, der iøvrigt har skrevet hele håndskriftet. Denne overskrift lyder i oversættelse: „Aritmetisk videnskab, sammenskrevet først af den salig lærer hr. Methodios

Anthrakeus fra Ioannina; derpå for anden gang af hans elev den salig lærer hr. Mpalanos ærkepresbyter af Ioannina, til det bedre ændret og udvidet ved hans elevs hånd“. Håndskriftet rummer således en matematisk lærebog af Jannina-professoren Methodios Anthrakites (ca. 1660–ca. 1749)¹⁵) i bearbejdelse af hans elev professor Mpalanos Basilopulos (1694–ca. 1760).¹⁶) At såvel Methodios som Mpalanos omtales som „salig“ (makarites), skulle altså give os ca. 1760 som terminus post quem, i hvert fald for overskriften. Hovedhånden, der som sagt har skrevet hele håndskriftet, med undtagelse af overskriften og nogle spredte marginalier, repræsenterer en for hele 18. årh. typisk renskriftstil, uden nævneværdige individuelle træk, og de 2 i det anvendte papir forekommende vandmærker lader sig ikke bestemme nærmere ved hjælp af de gængse fortegnelser over vandmærker efter ca. 1600.

Håndskriftets tekst fordeler sig på en 1. del, bestående af en første og anden bog, og en 2. del (ikke udtrykkeligt benævnt således i håndskriftet), bestående af en ‘første bog’ og en ‘anden sektion’. Første del er den praktiske, der i bog 1 beskæftiger sig med de fire simple regningsarter, mens bog 2 behandler brøker og brøkrekning. Anden del behandler „aritmetikens teoretiske del“.

Nu var det givetvis en oplagt opgave at undersøge Ny kgl. S. 2858, 4os forhold til Venedig-trykket af Anthrakitis-Basilopulos’ “Matematikens vej I-III” fra 1749, især da et og andet i tekstens opbygning og distribution måske kunne antyde, at Københavnerhåndskriftet forudsætter det trykte værk og altså i virkeligheden blot rummer fyldige uddrag af dette. Imidlertid har det ligget udenfor rammerne af mit katalogarbejde at følge denne hypotese op.¹⁷) Men skulle Ny kgl. S. 2858, 4° vise sig simpelthen at være en delvis afskrift af 1749-trykket, ville situationen langt fra være uden kendte paralleltilfælde. Ikke blot i den senere del af Tyrkertiden, men også og måske ikke mindst efter oprettelsen af en græsk nationalstat, kunne man ingenlunde klare at tilfredsstille den stadigt voksende efterspørgsel efter lærebøger og andet bogtrykt studie- og oplysningsmateriale. Der foregik derfor til stadighed en livlig afskrivningsvirksomhed af alle slags tryk, ikke mindst naturligvis på landet og i de mindre provinsbyer.

Ny kgl. S. 5209, 4° er ifølge subscriptionskrevet i 1767. Det blev erhvervet af Kgl. Bibl. i 1978 (fra Antikvariat Richard Levin, og er hermed det foreløbigt senest tilkomne af bibliotekets græske håndskrifter). Det repræsenterer en særegen form for skolebog, der oplevede betydelig udbredelse i løbet af Tyrkertiden. Det drejer sig om et praktisk udvalg af de mest læste klassikere (Isokrates, Demosthenes m.fl.), og

Ny kgl. Saml. 730 8°, bl. 71v-72r: „Til den 25. [december]; Vor Herres Jesu Christi Fødsel. Anden Toneart“. Teksten med begyndelsesordene „Da Augustus blev hersker . . .“ skyldes nonnen Kassiani (9. årh.), mens melodien er komponeret af Petros Peloponnesios (d. 1777)

kirkefadertekster (prædikener af Basileios den Store m.m.). Dette udvalg er forsynet med gennemgående oversættelse over linierne og glossering (dvs. kommentering af enkeltord) i flere lag oven over hinanden, der repræsenterer forskellige græske sprogrtrin og stillag. Der er altså tale om en art videreførsel af de fra middelalderen og især renaissanceen velkendte klassikerhåndskrifter med kortfattede kommentarer („scholier“) og enkeltglosser anbragt mellem linierne (ved siden af de udførligere egentlige scholier, som har deres plads i marginerne). Det siger næsten sig selv, at disse Psychagogia-manuskripter (dvs. „tidsfordriv“-håndskrifter), som de ofte kaldes, har stor betydning for studiet af græciteteten blandt de læskeyndige lag af den hellenske befolkning i det osmaniske rige. Der er bevaret mange af disse håndskrifter i de græske biblioteker – således en række fine eksempler i St. Johannes klosteret på Patmos¹⁸⁾ – såvel som i europæiske og amerikanske samlinger. Københavnerhåndskriftet er altså langt fra enestående, men det er et nydeligt

og genretypisk stykke, som er med til at komplettere Kgl. Bibl.s alsidige og repræsentative græske håndskriftbestand med yderligere en facet.

Ny kgl. S. 730, 8° har tilhørt Kgl. Bibl. siden 1920 (købt i Grækenland af V. Wanscher), men er først blevet genopdaget i 1988.¹⁹⁾ Håndskriftet repræsenterer den allerseneste form for middelbyzantinsk („rund“) musiknotation og er afsluttet i marts 1806 af førstepresten Angeles. Det er først og fremmest interessant derved, at det med beskedne afvigelser rummer Petros Peloponnesios' „Doxastarion“,²⁰⁾ en samling kirkepoetiske tekster med notation, således som den blev publiceret på tryk i Bukarest 1820, nu efter den nye (endnu i vore dage benyttede) Chrysanthinske notation.²¹⁾ „Doxastariet“ rummer overvejende de såkaldte stichera doxastika,²²⁾ i Petros' udsættelser (plus en enkelt af Joannes Protopsaltes). Som det altid er tilfældet i den slags samlinger, kommer der først et afsnit til det „ubevægelige kirkeår“ (fra 1. sept. til 31. aug.); så følger det „bevægelige kirkeår“; først det såkaldte Triodion, der omfatter tekster til perioden fra fjerde (Tolderens og Farisæerens) søndag før den store Faste (Tessarakoste) frem til påskelørdag, og derpå Pentekostarion, der rummer tekster til perioden fra Påskedag frem til Alle Helgens søndag (første søndag efter Pinse).

Vort håndskrift er meget omhyggeligt skrevet og den musikalske notation (neumerne) tydelige og gennemgående umisforståelige. Denne type håndskrift, skrevet på et tidspunkt, hvor græske tryk af alt andet end bøger med musiknotation havde været udbredt i godt 300 år, tilstræber øjensynligt det bogtrykte regelmæssighedsideal, som få år senere omsider skulle blive en realitet med de første Bukarester- og Venezianertryk i den nye notation.

Ny kgl. S. 2856, 4° rummer manuskriptet til en temmelig omfattende græsk-orthodox dogmatik af teologen Misael Apostolides (1789–1862),²³⁾ som i 1837 blev udnævnt til professor ved Grækenlands første universitet „Kong Othon (Otto)'s græske Universitet i Athen“ – idag det „Kapodistrianske“ Universitet.²⁴⁾ Misael fortsatte iøvrigt sin karriere indenfor kirken og blev i jan. 1862 ophøjet til Metropolit af Athen. Han døde dog allerede 21. juni s.å. *Ny kgl. S. 2856, 4°* er skrevet på blåligt brevpapir uden vandmærke, og derfor vanskeligt at datere mere præcist indenfor perioden 1837–61. Det mest sandsynlige er nok at det er skrevet af Misael selv, skønt det vel ikke kan afvises, at det kan skyldes en amanuensis. Skriften er udpræget kursiv, men meget omhyggelig, hvorfor der må være tale om en renskrift (dog næppe et egentligt trykførlæg, snarere et privateksemplar af nedskrevne forelæsninger). Så vidt jeg kan konstatere, men det må på grund af bibliografiske pro-

blemer ske med et vist forbehold, findes der ingen egentlig dogmatik blandt Apostolides' forholdsvis få trykte værker, og under alle omstændigheder har Københavnerhåndskriftet betydelig interesse for græske teologer, måske ikke mindst kirkehistorikere. Det kan tænkes, at der ikke findes andre manuskripter til denne „dogmatik“, som er indbundet i et pænt samtidigt halvlæderbind, hvis guldprægning viser, at det på et tidspunkt er blevet skænket til en, iøvrigt ubekendt, Dr. Lythos af en ligeledes ubekendt D. Petroulias. Der mangler også oplysninger om håndskriftets vej fra Athen til København, hvor det blev afleveret til Kgl. Bibl. i 1919.

Ud over de her omtalte håndskrifter fra perioden ca. 1720 til ca. 1840, er der nok grund til afslutningsvis at nævne endnu to interessante ældre eksempler på „Byzans efter Byzans“, som er at finde i Kgl. Bibl.s håndskriftsamling.

I *Fabr. 94, 4°* finder man som læg 8 et enkelt blad, der er intet mindre end et originalbrev fra Patriarken Jeremias II Tranos af Konstantinopel til den tyske protestantiske teolog David Chytræus (1531–1600) i Rostock, som, inspireret af Tübinger-teologernes initiativer, selv havde indledt en korrespondence med Patriarkatet.²⁵) Brevet er dateret „i året 1578... i maj måned af sjette indiktion“. Dets 12 første ord citeres verbatim i *Martinus Crusius'* (Kraus) berømte værk *Turco-Græciæ libri octo, Basel 1584, s.511*.²⁶) Hvorledes Fabricius er kommet i besiddelse af denne original, ved jeg ikke. Indholdet af det ret korte brev er ikke i sig selv af nogen særlig kirkehistorisk interesse, men brevets blotte eksistens er endnu et vidnesbyrd om forbindelserne imellem Patriarkatet og vestlige evangeliske teologer i 16.–17. årh.

Fabr. 94, 8° er et særdeles nydeligt, men iøvrigt som bibelhåndskrift ikke specielt bemærkelsesværdigt lille psalterion (indeholdende salmerne + de såkaldte 9 cantica ifølge Septuaginta, den græske version af Det gamle Testamente), subskriberet d. 22. marts 1447 i Venedig af kretensereren Jakobos Bunos. Det skal ifølge en notits (bl. 6v) have tilhørt den bekendte bøhmiske humanist *Bohuslav baron von Lobkowitz in Hassenstein* (ca. 1462–1510), men er iøvrigt usædvanligt rigt på oplysninger om efterfølgende ejere indenfor det nuværende Tjekkoslavakis og Polens landegrænser. Hvad der dog nok så meget påkalder sig interesse i nærværende sammenhæng, er de memorialnotitser over en hr. Fabian fra

På næste side (på langs): *Fabr. 94 4°*, læg 8: Patriark Jeremias II Tranos i Konstantinopel til David Chytræus i Rostock, maj 1578 (originalbrev)

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Main body of handwritten text in a cursive script, covering most of the page.

Large, stylized handwritten characters, possibly a signature or a specific word, written in a decorative hand.

Small handwritten text or a stamp located at the bottom right of the page.

Liegnitz (nuv. Legnica), som tre forskellige græske hænder har indført (bl. 5r-6r). Den første lyder i oversættelse som følger: „Jeg er en fremmed her. Jeg er kommet til disse egne. O, min Kristus, frels mig, den fremmede iblandt fremmede. Ham, der har, ham, der skrev, og ham, der læser, bevar du, Herre Gud, og ham, som [endnu] er til. Jeg den græske præst Gabriel Kalonas, hvis hjemstavn er Korinth, men som er opfostret på Zakynthos, har skrevet dette til ihukommelse af den herre Uabianos, og I, der læser det, lev vel. I året 7090 efter Skabelsen [der falder 5508 år før Kristi fødsel]; efter Kristus 1582 i januar måned, den trettende dag, en lørdag“. Den næste lyder: „Og dette evangelium om Riget skal prædikes over hele jorden til et vidnesbyrd for alle folkeslagene; og så skal enden komme' (Mat. 24,14). Jeg har skrevet [dette] til ihukommelse af den herre, hr. ærkelæreren i Liegnitz, hvis navn er Uabianos, i april måned i året 1586, Filippos Maurikios græker fra Korinth“. Den tredje notits har følgende ordlyd: „I året efter Gudmennesket 1587, i måneden marts på den 25. dag, en onsdag, i denne stad Liegnitz, har jeg Iakobos Myloetas fra øen Patmos skrevet med min egen hånd i dette psalterion [fordum] tilhørende den højtrespekterede, højtærede og yderst fromme, sine disciples store velgører(?), hr. Fabianos og til ihukommelse af ham har også jeg skrevet hans navn, på det at vi skal bede til vor Herre Jesus Kristus den sande Gud for ham, og sammen med hans hustru tillige hans barn“.

Også til Liegnitz nåede der altså græske studenter fra det undertrykte Hellas, og de fandt øjensynligt, en tid lang, en forstående støtte i Mester Fabian.

Med disse forholdsvist få ord håber jeg at have givet mine læsere et rimeligt indtryk af, hvad Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling har at byde på indenfor området „Byzans efter Byzans“.

NOTER

- (1) Nicolae Iorga: *Byzance après Byzance*. Bucarest 1934 (Genudgivet 1971 i anledning af 14. Internationale Kongres for byzantinske studier). Bogen hører til en gruppe studier over det byzantinske rige og det middelalderlige og eftermiddelalderlige Balkan, som Iorga skrev i årene mellem den Første Internationale Kongres for Byzantinske Studier, Bukarest 1924 og sin voldelige død i Sinaia d. 27. november 1940. Jvf. Barbu Theodorescu: Nicolae Iorga. București (u.å.), 319–20 & 369. – (2) Se endvidere Jørgen Raasted: *A 17th Century Manuscript of Byzantine Music, Recently Acquired by the Royal Library in Copenhagen* (Ny Kgl. Saml., 4466, 4°), i: *Actes du XIVe congrès international des études byzantines*. III. Bucarest 1976, 565–573 og samme forfatters *To nyerhvervede byzantinske musikhåndskrifter*, i: *Fund og Forskning XXIV*, 1980, 29–36 (bl.a. om Ny kgl. S. 2747, 2°). På Københavns Universitets Institut for græsk og latinsk middelalderfilologi findes der 7 efterbyzantinske musikhåndskrifter, skrevet imellem anden halvdel/slutningen af 18. og slutningen af 19./beg. af 20. årh. Fire af disse håndskrifter repræsenterer det seneste stadium af den middelbyzantinske „runde“ notation, mens de tre resterende er skrevet i den Chrysanthinske notation („*Nea Methodos*“), i brug fra ca. 1814; på tryk fra 1820 (jvf. note 21). De 7 håndskrifter er sammen med 5 af Kgl. Bibl.s ialt 6 byzantinske musikhåndskrifter beskrevet i Bjarne Schartau: *Manuscripts of Byzantine Music in Denmark*, i: *Cahiers de l'institut du moyen-âge grec et latin (CIMAGL)* 48. Copenhague 1984, 15–104. – (3) Se f. eks. *Greek and Latin Illuminated Manuscripts X-XIII Centuries in Danish Collections*. Copenhagen London Oxford MCMXXI (oprindeligt første oplag, Kbh. 1917), J.L. Heibergs beskrivelser af Gl. kgl. S. 6, 2° (1–3) og 167, 2° (4–6). Blandt de nyeste behandlinger af Gl. kgl. S. 6, 2° må fremhæves J. Lowden: *An Alternative Interpretation of the Manuscripts of Nike-tas*, i: *Byzantion* 53, fasc. 2 (1983), 559–574. Vedr. illuminationerne i Gl. kgl. S. 167, 2° jvf. Nancy P. Ševčenko: *Six Illustrated Editions of the Metaphrastian Menologium*, i: *XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/4 (= Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/4)*, Wien 1982, 187–195. – (4) Gl. kgl. S. 1323, 4° er Alands (*Kurzgefaßte Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*. Berlin 1963) minuskel 235. På trods af sin generelt yderst beskedne interesse som tekstvidne, citeres håndskriftet dog af *Démocratie Ex. Hemmerdinger-Iliadou: Les citations évangéliques de l'Ephrem grec*, i: *Byzantina* 5 (1973), 328, 335 og 336 (for syro-latina læsemåder). Jvf. også Søren Giversen: *Det ny Testaments Teksthistorie*. Kbh. 1978, 59 og figur 15.
- (5) Se Carl S. Petersen: *Det kongelige Biblioteks Haandskriftsamling*. København 1943, 46 og nu især Erik Petersen: *Fabriciana. Studier i J.A. Fabricius' håndskriftsamling og dens historie*, i: *Bøger Biblioteker Mennesker Et nordisk Festskrift tilegnet Torben Nielsen*. Kbh. 1988, 241–269. – (6) *Mesaionike Bibliotheke Epistasia* K.N. Satha. *Tomos tritos*. En Benetia 1872, 480–503. (Genoptrykt som *Bibliotheca Graeca Medii Aevi* Edidit Constantinus N. Sathas. Band III. Hildesheim New York 1972). – (7) Vedr. *Dositheos af Jerusalem (1641–1707)*, se især Börje Knös: *L'histoire de la littérature neo-grécque. La période jusqu'en 1821*. Stockholm Göteborg Uppsala 1962, 453–58, m. fl. steder. Prokopios-citatet om ham står Sathas (note 6) 485, mens citaterne om Palases og Ioannes Maurokordatos findes sammesteds, 488 og 496–97. – (8) Knös (note 7) 479.

– (9) Vedr. Zimmermann-dotationen, se Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kongelige Bibliothek udgivne af Chr. Bruun. Første Bind 1864–1869. Kbh. 1870, XXVII–XXVIII. Det relevante dossier er bevaret i Kgl. Bibls. Arkiv, Journalsager, Nyere Række, nr. 233 og rummer 2 fransksprogede breve fra Zimmermann personligt til Kgl. Bibls. chef [Chr. Bruun], det sidste dateret 23. Sept./5. Oct. 1865, samt den „Note des manuscrits“ (skrevet af en ubekendt hånd), som har været vedlagt Zimmermann's første brev, hvori han tilbyder Biblioteket sine håndskrifter. Nuværende Ny kgl. S. 212b, 4° og 212d, 4° er henhv. No. 2 og 3 på listen. Som proveniens for No. 3 angives iøvrigt „...la bibliothèque Kunschelew-Bezhborodko“ (læsningen lidt usikker!). I dossier'et findes desuden 2 breve vedr. gaven fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til Bibliothekaren ved Det store kgl. Bibliothek, dat. henhv. 18. Nov. 1865 og 17. Jan. 1866. Fra Zimmermanns skriftlige bekræftelse (i brev 2) af, at kassen med håndskrifter er indleveret til afskibning, og Bruuns meddelelse af 25. oktober til ministeriet (citeret i dettes brev) om at gaven nu er vel i hus, går der altså mindre end en måned. I Zimmermanns motivering for gaven (i brev 2) hedder det bl.a. „...une preuve de mon attachement pour un pays qui fraternise avec la Russie, le quel augmenta encore la sympathie universelle après le coup fatal qui frappa également les deux nations voisines“ (1864 i friskeste erindring!). Bernard de Zimmermann blev 17. februar 1866 Ridder af Dannebrog (meddelelse fra Ordenskapitlet marts 1991). – (10) Vedr. dette håndskrift se Ada Adler: *Catalogue supplémentaire des manuscrits grecs de la Grande Bibliothèque Royale de Copenhague*. København 1916, 314 og *Catalogus Codicum Latinorum Medii Ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis* Digessit Ellen Jørgensen. Hafniæ MCMXXVI, 290–91 samt Erik Petersen: *Anno Dominicæ Nativitatis*. Om datoer m.m. i middelalderlige håndskrifter, i: *Fund og Forskning*, XXVI, 1983, 7–28 og især 20–23. Om Trithemius iøvrigt se bl.a. Klaus Arnold: *Johannes Trithemius (1462–1516)*. Würzburg 1971 (= *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg*, 23) og Noel L. Brann: *The Abbot Trithemius (1462–1516). The Renaissance of Monastic Humanism*. Leiden 1981 (= *Studies in the History of Christian Thought*, 24).

(11) Ada Adler: *Catalogue supplémentaire*, 319. Jf. også Ad. Stender-Petersen: *Slaviske og russiske håndskrifter i Det kongelige Bibliothek i København*, i: *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen*, V, 1918, 246–260; især 249f. – (12) Se R.A. Klostermann: *Probleme der Ostkirche. Untersuchungen zum Wesen und zur Geschichte der Griechisch-Orthodoxen Kirche*. Göteborg 1955, 129, 142, 380. Steven Runciman: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge 1968, 352–53. Michael Peranthes: *Hellenike Pezographia 1453 heos semera*. Tomos 1. Athena, u. å., aftrykker (390f.) et stykke af Sophronios Lichudes' Festprædiken til fyrst Joannes Serban (os) af Ungrovallachiet, oprindeligt udgivet af Hurmuzaki i *Documente privătoare*, bd. 8. (En meget kortfattet, men rimeligt dækkende, dansksproget oversigt over kirkesituationen i Rusland under Peter den Store (1682–1725), altså brødrene Lichudes' epoke, findes hos Arne Bugge: *Moskva – det tredje Rom. Den ortodokse kirke i Rusland*. Kbh. 1970, 56–59). – (13) En omhyggelig undersøgelse af Ny kgl. S. 212d, 4°'s vandmærkebestand (ved Ebba Waaben og Gunnar O. Svane, udført til sidstnævntes endnu utrykte

katalog over Kgl. Bibl.s slaviske håndskrifter) har ikke afgørende kunnet understøtte en formodning om at håndskriftet er blevet til, mens Ioannikios Lichudes endnu levede i Novgorod (eller med andre ord frem til 1716). Tværtimod er det eneste sikkert daterbare blandt de analyserede vandmærker først belagt i et dokument dateret 1728. Noget kunne altså tyde på, at i hvert fald en del af vort håndskrift først er skrevet efter den ene og sandsynligvis begge brødrenes død (meddelelse fra professor Svane 1990). – (14) Henvisninger til ældre russisksproget litteratur om brødrene Lichudes i Klostermann (note 12) 142. – (15) Ekpaideutike Hellenike Egkyklopaideia tomos 1. Pagkosmio Biografiko Lexiko, Athena 1983, 275–276. Jvf. Knös (note 7) 473–75 (m. fl. steder). Demetrios Prokopios (Sathas (note 7) 501) skriver følgende: „Methodios Anthrakites, præstemunk fra Jannina, en viis og lærd mand, filosof, teolog, og matematiker, kyndig i det græske, latinske og italienske sprog, befaren i den hellige skrift, og prædikant. Han har også studeret under de lærde i Italien, hvor han har tilbragt mange år. Han har på nygræsk [te koine dialekto i modsætning til det af ham hyppigere benyttede lærde kirkegræsk] skrevet en bog betitlet ‘Åndelige fårs hyrde’, som også er udgivet på tryk i Venedig“. Denne Boskos Logikon Probaton udkom i 1708. Jvf. E. Legrand: Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-huitième siècle. Tome premier. Paris 1918, No. 46 (s. 58). Fyldige uddrag af teksten (og andre værker af Anthrakites) i Michael Peranthes (note 12) 514–25.

(16) Ekpaideutike Hellenike Egkyklopaideia tomos 6, Athena 1987, 306–7. Jvf. Knös (note 7) 475, 555. – (17) Legrand (note 15) No. 375 (s. 368–370). Et komplet eksemplar af værket, omfattende alle tre bind udgivet i løbet af året 1749, synes idag at være en stor sjældenhed. Jeg har ikke haft adgang til det (eller dele af det) i København. – (18) Se Athanios D. Komines: Facsimiles of Dated Patmian Codices. Athen 1970, tavlerne 119, 122, 145, og især 154, 157 samt 161, 165 og 172. – (19) Det mangler derfor beklageligvis i mine beskrivelser af byzantinske musikhåndskrifter i Danmark i CIMAGL 48 (1984), 15–104 (jvf. note 2). – (20) Til Petros Peloponnesios (d. 1777) se bl.a. Christos Patrinelis: Protopsaltes, Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453–1821). London New York Toronto 1973 (= Studies in Eastern Chant III), 162–3 og 166.

(21) Syntomon Doxastarion tou aoidimou Petrou Lampadariou tou Peloponnesiou Metafrasthen kata ten nean methodon tes Mousikes ton Mousikologiotaton Didaskalon tou neou systematos. Ede eis phos achthen analomasi ton Ekdoton. En to tou Boukorestiou neosystato typographeio 1820. Vedr. denne udgave (besørget ved Peter af Efesos) se Titus Moisescu: Prolegomene Bizantine. Muzica bizantină în manuscrise și carte veche românească. București 1985, 84–90. – (22) Ved et sticheron forstås oprindeligt et enkeltvers sunget efter et salmevers (stichos). Senerehen udvidedes stichera til hele små uafhængige digte, sunget under forskellige afsnit af Hesperinos (aften-) og Orthros (morgengudstjenesten). I henseende til funktion og musikalsk struktur kan de bedst sammenlignes med romerkirkens antifoner. E. Wellesz: A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford 1961, 243 f. Doxastika er stichera, der synges i forbindelse med den lille doxologi („Ere være Faderen, Sønnen og Helligånden: nu og altid og i evighedernes evigheder. Amen“). De er alle idiomela, d.v.s. med „egen melodi“.

(23) Se Eleutherudakes: Egkyklopaideia, Bd. 2, Athenai u.å., 343, og Ekpaideutike Hellenike Egkyklopaideia. Tomos 6. Pagkosmio biographiko lexiko. Athena 1987, 202-3. – (24) Jvf. følgende citat fra Athens Universitets „lektionskatalog“ i Dr. E. Zachariae's Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838. Heidelberg 1840, 119: „Theologische Facultet. 1. Der Archimandrit M. Apostolidis, Decan und ordent. Prof. (taktikos kathegetes) der Theologie. Fortsetzung der Dogmatik“. – (25) Jvf. hans pjece Oratio/Davidis/Chytraei, cum/post reditum ex Av-/stria, ad Chronici Lectionem/reuerteretur./ In qva, de statu Ec-/clesiarum hoc tempore in Græcia, Asia, Vngaria, Boemia &c. narrationes cogni-/tu non inutiles nec injucundæ exponuntur. Argentorati [Strassburg]/ Excudebat Nicolaus Vviriot./ M.D.LXXIII./ I dette lille skrift viser Chytræus sig særdeles velorienteret m.h.t. den græsk-orthodoxe kirkes aktuelle situation. – (26) Jvf. den udmærkede redegørelse for Tübingernes (og andre tyske teologers) korrespondence med Patriark Jeremias fra midten af 1570'erne til begyndelsen af '80erne (formidlet via Stephanus Gerlach, evangelisk præst hos den daværende kejserlige ambassadør i Konstantinopel David friherre af Ungnad) i D. Jo. Mich. Heineccius: Eigentliche und wahrhaftige Abbildung der alten und neuen Griechischen Kirche nach ihrer Historie, Glaubens-Lehren und Kirchen-Gebräuchen in III. Theilen... etc., Leipzig 1711, I. Theil, 187-191. Sammenlign iøvrigt Demetrios Prokopios' (Sathas (note 6) 480): „Jeremias, patriark af Konstantinopel, til hvem lærerne i Tübingen skrev, og [som] svarede dem med god dømmekraft (diakrisis) og megen fromhed“ med Heineccius' (188-9): „Wieder diese [i det foregående anførte 6] Puncte streitet der Patriarch hauptsächlich in seiner ersten Antwort, allein mit so schlechten und elenden Gründen, daß man seine schlechte Erkänntniß gnugsam abnehmen kunte. Denn er beruffet sich auf nichts anders als auf einige Zeugnisse der Väter und Concilien; Und wenn er ja bißweilen die Schrift anführet, geschichet es mit so wenig Nachdruck, daß man sich darüber verwundern muß“.

Nærværende artikels urform var manuskriptet til et foredrag holdt i maj 1990 på et af de såkaldte frokostmøder arrangeret af Center for europæiske middelalderstudier, Københavns Universitet Amager. En særlig tak skal i denne forbindelse lyde til forskningsbibliotekar Erik Petersen, Det kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling, som har bistået med råd, dåd og kritik under metamorfosen fra foredragsmanuskript til tidsskriftartikel.